

sultanın yerine amcaları sırayla sultan olabildikleri gibi aynı anda sultan unvanını taşıyan çok kimse bulunabilirdi.

Portekizliler'in yaklaşık iki asır süren Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyetleri Kilve ve diğer şehir devletlerinin baş kaldırmaları ve direnişleriyle geçti. İşgal esnasında bütün önemli merkezlerin yakılıp yıkılması sonucunda bölgede bilhassa ticarî hayat eski canlılığını kaybetti. Osmanlı İmparatorluğu, bu şehir devletlerinin Portekiz işgalinden kurtulması için 1585 ve 1588 yıllarında iki defa donanma göndermişse de başarılı olamamıştı. Kilve'deki tüccarlardan birinin putperest Zimba kabilesinin 1588'de adaya çıkmasına yardım etmesi yüzünden binlerce müslüman öldürüldü. Uman'da tahtı ele geçiren Ya'rubî hânedanı 1652-1688 ve 1696-1698 yılları arasında Doğu Afrika sahilini Portekizliler'den kurtarmak için savaşlar yaptı. Özellikle Ya'rubî hânedanının üçüncü hâkimi Seyf b. Sultan, 1698'de yaptığı saldırı ile şehir devletlerinden Mozambik hariç tamamını ele geçirdi ve buraların idaresi için Nâsir b. Abdullah el-Mazrûî'yi vali tayin etti. 1724 yılında Luis Mello de Sampayo kumandasındaki Portekizliler Kilve ve Patta'yı ele geçirdilerse de 1744'te Uman Sultanı Ahmed b. Saîd buraları tekrar ele geçirerek Uman Sultanlığı'na bağladı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Mombasa'daki Mazrûî hânedanı ile Uman Sultanlığı arasında Doğu Afrika sahilindeki şehir devletlerine hâkim olma mücadelesiyle geçti. 1784-1786 arasında Kilve istiklâline kavuşmuşsa da Uman Sultanlığı burası dahil sahildeki bütün şehirleri tekrar hâkimiyetine aldı. Fransızlar köle ticareti için burada bir istasyon kurdularsa da daha sonra adaya hâkim olan Zengibar Sultanlığı bunu kapattı. Uman'daki Bû Saîdî yönetimi başşehir Maskat'tan Zengibar'a taşıdı ve Hint Okyanusu sahilindeki bütün şehirlerin idaresini 1840 yılına kadar ele geçirdi. 1886 yılında Alman işgaline kadar Bû Saîd hânedanı Doğu Afrika'nın idaresini elinde tuttu. Richard F. Burton'un Kilve'ye seyahatinde burada Zengibar sultanının on kadar askeri bulunuyordu. Bu dönemde Kilve Kisivani'nin önemi azalırken kuzeydeki Kilve Masoko ve bilhassa Kilve Kilinje köle ticareti sayesinde canlandı. Buradan Fransa'nın işgalindeki Moritus ve Reunion adaları ile Amerika Birleşik Devletleri'ne çok sayıda köle gönderildi. Kilve ile Afrika'nın iç bölgeleri arasında köle ve fildişi ticaretinin yoğun

olarak arttığı bu dönemde, bugünkü Malavi ile Tanzanya'da yaşayan ve tamamına yakını XIX. yüzyılın sonunda müslüman olan Yao etnik grubunun etkili olduğu bilinmektedir.

Adada bulunan kalıntılar sayesinde burada dokumacılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Denizciliğe önem verilen Kilve'de elli tona varan gemilerle yük taşınyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında köle ticaretinden önemli bir gelir elde ediliyordu. Sadece 1862-1867 yıllarında Afrika'nın iç bölgelerinden Kilve'ye getirilen ve buradan dünyanın değişik bölgelerine gönderilmek üzere Zengibar'a taşınan köle sayısı 100.000'i buluyordu. Ancak aynı dönemde adada çıkan koleradan çok sayıda insan öldü.

Almanya, I. Dünya Savaşı'nın ardından Doğu Afrika'daki topraklarını İngiltere'ye devretmek zorunda kalınca Kilve 1916 yılında İngiliz sömürgesi oldu. 10 Aralık 1963 tarihinde ise bağımsızlığına kavuşan Zengibar'ın sınırları içinde kaldı. Zengibar'ın 26 Nisan 1964 tarihinde Tanzanya ile birleşmesi sonucu Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti sınırlarında kalan üç Kilve de günümüzde Lindi vilâyetine bağlıdır. Halen Kilve adasında 5000 kişi yaşamaktadır (1997 yılı tahmini).

Kilve'de ilk defa 1955'te başlatılan arkeolojik kazılar sonucu çok sayıda tarihî eser ortaya çıkarıldı. Bu ada 1981 yılında UNESCO tarafından "dünya mirası alanı" (world heritage site) ilân edildi. Tanzanya Turizm ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın isteğiyle 2002 yılından itibaren Fransa'nın Chantiers Histoire et Architecture Médiéval (CHAM) adlı kuruluşu yaptığı yeni arkeolojik kazılarla burayı turizme açmayı planlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 280-283; R. F. Burton, *Zanzibar*, London 1872, I, 265, 282-285; II, 340-366; G. Ferrand, "Les sultans de Kilwa", *Mémorial Henri Basset. Nouvelles études Nord-Africaines et orientales*, Paris 1928, I, 239-260; W. Phillips, *Oman: A History*, Beyrut 1971, s. 35, 42-43, 67; *es-Selvefi aḥbârî Kilve* (nşr. M. Ali es-Salibî), Matrah 1985, tür.yer.; Mahmûd M. el-Huveyrî, *Sâhilu Şarkî İfrîkiyye*, Kahire 1986, s. 28-30, 118-122; F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, Paris 1987, s. 161; J. C. Wilkinson, *The Imamate Tradition of Oman*, Cambridge 1987, s. 52, 55; V. Matveiev, "L'essor de la civilisation swahili", *Histoire générale de l'Afrique*, Paris 1990, IV, 495-522; J. Devisse, "L'Afrique dans ses relations intercontinentales", a.e., IV, 693-730; V. de Vere Allen, *Swahili Origins*, London 1993, s. 181, 188-189, 198, 205.

AHMET KAVAS – MUSTAFA L. BİLGE

KİMEK

IX ve X. yüzyıllarda
İrtiş boylarında yaşayan
bir Türk kavmi.

Kimekler'in adı *Orhun Kitâbeleri*'nde geçmediği gibi Çin yıllıklarında da görülmez. Onların, On Oklar'ın Tulu kolundan veya başka bir topluluğundan olduklarını düşündürecek bir işaret de yoktur. Gerdizî'nin naklettiği bir rivayette Kimekler Tatar asıllı olarak gösterilirler. Buna göre Tatar hükümdarının Şed (Şad ?) isimdeki küçük oğlu tahtı ele geçirmek için ağabeyi ile mücadeleye girişmiş, ancak başarı gösteremeyince en sevdiği câriyesini yanına alıp İrtiş boylarına kaçmış, otu ve avı bol olan bu yeri yurt edinmiş, bir müddet sonra Tatarlar'ın çocuklarından yedi kişi gelerek hizmetine girmiş ve bu yedi Tatar çocuğundan zamanla Kimekler'in yedi boyu çıkmıştır. Ancak bu rivayet kaynaklarca desteklenmez. Aksine, Kimekler'in X. yüzyılın birinci yarısında Türk âlemini temsil eden ve birbirlerinin dillerini kolayca anlayan beş büyük Türk kavminden (Oğuz, Karluk, Tokuz Guz-Uygurlar, Kırğızlar) biri olduğu belirtilir. Gerdizî, Kimek boylarını İmi İmek (> Yimek = Yemek), Tatar, Balânder, Hıfçâk (< Kıfçak = Kıpçak), Lînkâz, Eclâd şeklinde isimlendirmiştir. Konuyla ilgili diğer önemli bir kaynak olan *Hudûdü'l-âlem*'de ise hakan unvanını taşıdığı söylenen Kimek hükümdarının on bir "âmil"inin (bey) bulunduğu belirtilmektedir. Bu da *Hudûdü'l-âlem*'e göre Kimekler'in on bir boydan oluştuğunu gösterir. Bununla beraber kaynakta bu boylardan sadece Hıfçâk, Yagsûn Yâsû, K.r k.r (قورق) hân ve Yemekkiye (Yemek) gibi bazılarının adları verilmiştir. Bunlardan Hıfçâklar'ın geleneklerinin çoğunlukla Oğuzlar'a uyduğu söylenmektedir.

Kimek kavminin asıl yurdu Yukarı İrtiş boylarıyla onu çeviren topraklardı. X. yüzyılın ilk çeyreğinde yurtları batıda Tobol'a kadar uzanan Kimekler kışın Aşağı Seyhun boylarında, yazın kuzeydeki bozkırlarda yaşayan Oğuzlar'la komşu oldular. Kimekler IX ve X. yüzyıllarda tam göçebe bir hayat yaşıyorlardı. *Hudûdü'l-âlem*'e göre Kimekler'in hükümdarı yaz aylarında Yemekkiye adlı kasabada otururdu. Kimek ülkesinde ayrıca İrtiş'in kıyısında Dih Çöb adlı bir de köy mevcut olup yazın buranın nüfusu oldukça artardı. Bu köyde Mâverâunnehir'den gelmiş müslüman tâcirler de bulunurdu.

Diğer Türk kavimleri gibi Kimekler de başlıca koyun, at ve sığır beslerlerdi. Ülkeye gelen İslâm tacirlerine koyun, sincap (teyin), samur, kakum ve kunduz derileri satılmaktaydı. Ayrıca köle ve câriye ticareti de yapılırdı. Buna karşılık Kimekler başta tuz olmak üzere dokuma mâmulleleri, kılıç, hançer gibi silâhlarla özengi, ağızlık (= suluk = gem demiri) gibi biniş takımına ait şeylerle kuru üzüm ve ceviz gibi pek çok ihtiyaç maddesini bu tüccarlar-
dan sağlıyorlardı.

Hudûdü'l-âlem'de Kimek hükümdarlarının "hakan" unvanını taşıdığı yazılmakla beraber *Gerdizî*'de Kimek melikinin "yabgu" ve *Mücmelü't-tevârih*'te "tutug" unvanıyla anıldığı görülmektedir. İkinci ifadenin daha doğru olduğu kabul edilmekle birlikte tutuglardan hiçbirinin adı ve yaptığı işler hakkında bilgi verilmemektedir.

XI. yüzyılda Kimek adı ortadan kalkmış ve kabile İrtiş boylarında Yemekler, Tobol ve Yayık (Ural) ırmaqları kıyılarında da Kıfçaklar tarafından temsil edilmiştir. Fakat her ikisi de savaşçı olan bu topluluklardan Kıfçaklar, Yemekler'in kendileriyle akraba olduklarını kabul etmemektedir. Yemekler'in önemli bir kısmı XII. yüzyılın ikinci yarısında Hârizmşahlar Devleti'nin hizmetine girmiştir. Hârizmşah Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun'un Yemekler'in Bayavut oymağından bir beyin kızı olduğu bilinmektedir. Sultan Celâleddin Mengübürti ile Yakınoğru'ya gelen Hârizmliler arasında onlara mensup birlikler de bulunmaktaydı. Kimekler'den Kıfçaklar ise XI ve XII. yüzyıllarda Oğuzlar'ın yurtlarından önemli bir kısmını ellerine geçirmişlerdi. XII. yüzyılda, Kıfçak ve Yemekler'le akraba olan Kanglılar ortaya çıktılar ve zamanla önem kazandılar. XIII. yüzyılın başlarında İrtiş ile Yayık arasındaki toprakların çoğu onların hâkimiyetine girdi. Günümüzdeki Özbekler, Kazaklar, Karaçay-Balkarlar, Kumuk, Kırım ve Kazan Türkleri Kıfçak, Yemek ve Kanglılar'ın, dolayısıyla Kimekler'in torunlarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lügâti't-Türk, bk. Dizin; *Divânü lügâti't-Türk Tercümesi*, IV, 838, 842, 844, 859; İbnü'l-Fakih, *Muhtaşaru kitâbi'l-Büldân*, Leiden 1885, s. 328; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 28, 31; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (de Goeje), s. 205, 209, 262; İstahri, *el-Mesâlik*, s. 9; Mes'ûdi, *Mürûcû'z-zeheb* (Meynard), I, 212, 262; a.mlf., *et-Tenbih*, s. 62, 180; İbn Havkal, *Şüretül-arz*, II, 14; *Hudûdü'l-âlem* (Sütüde), s. 32, 46, 78, 81, 85, 87; a.e. (Minorsky), s. 304-310; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsım* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1906, s. 272; Gerdizî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahrân 1347, s. 257-259; Bî-

rûni, *el-Âşâru'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye* (nşr. E. Sachau), London 1878, s. 264; Şerefüz-zamân Tâhir el-Mervezî, *Füslü'l-havle's-Şîn ve't-Türk ve'l-Hind muntehabe min kitâbi Ta-bâ'î'l-hayevân* (nşr. ve trc. V. Minorsky), London 1942, metin: s. 19-20; tercüme: s. 30, 32, 58, 107, 159; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahrân 1318 hş., s. 421; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1866-69, I, 33, 113, 839-840; III, 448; IV, 334, 823; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşâru'l-bilâd*, Beyrut 1960, s. 575, 588; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 53, 101, 102; Faruk Sümer, "Kimek", *İA*, VI, 809-810; C. E. Bosworth, "Kimâk", *EP* (Ing.), V, 107-108.

FARUK SÜMER

KİMYA

(الكيمياء)

Cisimlerin temel yapılarını, birbirleriyle olan etkileşimlerini ve yeni bileşimler meydana getirmelerini inceleyen bilim dalı.

Kimya kelimesinin etimolojisi hakkında iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre kökeni eski Mısır dilinde "siyah" anlamına gelen **kemid**ir ve bu kelime Grekçe'ye **kemia** olarak geçmiştir; nitekim Plutarkhos gibi Grek yazarlarının "siyah toprak" dedikleri Mısır bu ilmin ana yurdu sayılmaktadır. İkinci görüşe göre Grekçe "eritmek" anlamına gelen **khymeia**dan türemiştir ve altın, gümüş eritme sanatını ifade etmektedir. Arapça'ya harf-i ta'rif olarak **el-kîmyâ**' ve **el-kîmiyâ**' şeklinde yerleşen kelime bu dilden Latince'ye yapılan çevirilerde eski kimya geleneğini karşılamak üzere **alchimia**, **alchamia**, **alquimia**, **alkimie** gibi çeşitli imlâlarla verilmiş ve daha sonra bütün Batı dillerince benimsenmiştir. İslâm kültür muhitinde ise kökeni hakkında çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Meselâ Hârizmî, terimin "örtmek, gizlemek" anlamındaki Arapça **kemâ** fiilinden geldiğini ileri sürer (*Mefâtihu'l-ûlûm*, s. 277). Müslüman müellifler, içinde yer aldıkları kimya geleneği için **ilmü's-san'a**, **ilmü't-tedbir**, **ilmü'l-hacer**, **ilmü'l-mîzân** ve **el-hikme** gibi terimler de kullanmışlar, böylece kimyanın teorik bir ilim olduğu kadar bir teknik olduğunu, belirli işlemler gerektirdiğini ve belli bir ölçü yahut denge fikrini öngördüğünü belirtmek istemişlerdir. İbnü'n-Nedîm bu ilim için "sınâatü'l-kîmiyâ", **ilmü's-san'a**, **ilmü' sînâti'l-kîmiyâ**" terimlerini kullanmıştır (*el-Fihrist*, s. 417-419). İlkçağ ve Ortaçağ kimyası günümüz Türkçe'sinde genellikle **simya** kelimesiyle kar-

şılanıyorsa da bu kullanım yanlıştır ve doğrusu "eski kimya" veya Batı dillerindeki imlâyı hatırlatacak şekilde "elkimya" olmalıdır (*İA*, IV, 374, 378). Çünkü simya illüzyon (misâlât hayâlîyye fi'l-cev, gözbağcılık) sanatının adıdır ve bu sanat büyüculük teknikleriyle de ilişkilidir (Taşköprizâde, I, 340).

İslâm ilimler tarihinin klasik çağında yapılan ilim tasniflerinde elkimyanın genellikle tabii ilimler içinde anıldığı görülmektedir. Fârâbî, *Risâle fi vücûbi sînâ'ati'l-kîmiyâ*' adlı bir risâle yazmasına rağmen *İhşâ'ü'l-ûlûm*'unda bu ilimden söz etmez. Hârizmî, eski kimyayı (sınâatü'l-kîmiyâ) madenler âlemiyle olan irtibatından dolayı tabii ilimlerden saymakta, ayrıca bu ilmin terminolojisi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir (*Mefâtihu'l-ûlûm*, s. 277-284). İbn Sînâ'nın ilimler tasnifinde ise ilmü'l-kîmiyâ tıp, astroloji, firâset, rüya tabirciliği, tlesmât ve nîrenciyât ile birlikte tabii ilimlerin alt dalları arasında zikredilmektedir. İbn Sînâ'ya göre bu ilmin amacı, maden cevherlerinin özelliklerini giderip ona başka madenlerinkini kazandırmak ve farklı cisimlerden altın ve gümüş elde etmek üzere bazı madenlerin özelliklerini diğerlerine katmaktır" (*Fi Akşâmî'l-ûlûmi'l-akliyye*, s. 75). Aslında madenlerin tabii özelliklerinin birbirine dönüşümü fikrini reddeden filozofun (*eş-Şifâ' et-Tabî'iyât* (5), s. 22-23) bu tasnifteki tanımını bir geleneği aktarmak biçiminde yorumlamak gerekir. Buna rağmen kendisi madenlerin oluşumunu açıklayan geleneksel kükürt-civa teorisini kabul etmiş ve kimya alanında *Risâle fi'l-iksîr* adlı önemli bir eser kaleme almıştır (aş.bk.). İbn Haldûn'a göre, "belirli bir teknikle altın ve gümüşü meydana getiren maddenin teorik olarak araştırılması ve bu amaca ulaşmak için gereken işlemin uygulanması" şeklinde tanımlanan ilmü'l-kîmiyâ tabii ilimlerden sayılmaz. Çünkü geleneksel kimya öğretisi esas itibarıyla ruhanî güçleri kullanarak tabiat âleminde istenilen yönde bazı tasarruflarda bulunmaya dayanır. Dolayısıyla ilmü'l-kîmiyâ, tabii ilimlerin kendine özgü yöntemlerinden uzak bir sihir uygulamasından ibarettir ve ne dinî ne de ilmi bir geçerliliği vardır (*Mukaddime*, III, 1196-1197, 1208-1209). Osmanlı müellifi Taşköprizâde de kimya ilmini İbn Sînâ'nın tasnifine yaptığı baytarlık, doğancılık, simya ve tarım ilâveleleriyle birlikte tabii ilimlerin alt grubunda saymaktadır. Kâtib Çelebi'nin daha sonra Safedî'ye nisbet edeceği (*Keşfü'z-zu-*